

Авторлар туралы мәлімет

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы – PhD, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Сведения об авторах

Аубакирова Карлығаш Адильхановна – PhD, Кафедра казахской филологии и журналистики Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Information about authors

Karlygash Aubakirova – PhD, Department of Kazakh Philology and Journalism, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Erkejan Berikbolova* – Master’s student, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Редакцияға енуі 13.02.2025

Жариялауға қабылданды 10.03.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-8](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-8)

FTAMP: 17.07.41

А.О. Токсамбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

ORCID: 0000-0002- 8744-2615

e-mail: aiman-63@mail.ru

М. МАҒАУИННИҢ ХИКАЯТТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ БЕН ТАНЫМ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті жазушы Мұхтар Мағауиннің хикаяттарындағы басты кейіпкерлердің бойындағы ұлттық мінез-құлық пен дүниетанымдық ерекшеліктер жан-жақты талданады. Шығармалардың негізгі көркемдік тірегі ретінде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан даналық өмір салты мен адам баласының табиғатпен, қоршаған ортамен үндестігі қарастырылған. Автор әдебиеттану ғылымындағы «көркем шығарманың тарихи негізі» ұғымына жаңаша мазмұн беріп, оны өткен күннің хронологиялық көшірмесі емес, ұлт жадындағы асыл қасиеттер мен рухани құндылықтарды жаңғырту құралы ретінде негіздейді.

Зерттеу барысында Кеңес үкіметі тұсындағы идеологиялық шеңберден шығып, қазақ ауылдарындағы басшылар мен қарапайым еңбек адамдарының бейнесін көркемдік деталь деңгейіне көтерген жазушы шеберлігі сараланады. Соцреализм әдісіне тән «жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің қасаң жіктелуінен бас тартып, адам мінезін оқиғалардың даму үрдісінде, ішкі психологиялық тартыстар арқылы ашу ерекшеліктері көрсетіледі. Мақалада М. Мағауиннің ұлттық болмыс пен мәдениетті бейнелеудегі өзіндік стилі, кейіпкерлердің ойлау жүйесі мен шешім қабылдау сәттеріндегі қазақи когнитивті модельдер талдау нысанына айналған. Сонымен қатар, автордың Алаш арыстарының ұлтшылдық рухы мен асыл мұратын кейіпкерлер бейнесінде қалай сабақтастырғаны, ұлттық мінезден ажыраудың рухани дағдарысқа әкелетіндігі туралы тұжырымдар жасалды.

Тірек сөздер: ұлттық мінез, хикаят, кейіпкер, «табаны тиеді», «аң ұстамаса мойны қатып кетеді», «сорпа жалатып», ұлттық рух, көркем мінез.

Кіріспе

М. Мағауиннің шығармашылығы ұлттық болмыс пен дәстүрді, халықтың рухани әлемін тереңнен толғайтын туындыларымен танымал. Әсіресе, Мағауиннің хикаяттары қазақ қоғамының көп қырлы болмысын, мінез-құлқын және ұлттық танымды көркем түрде бейнелейді. Осы хикаяттарда автор ұлттық мінездің ерекшеліктерін шебер түрде суреттеп, қазақ халқының өмірі мен салт-дәстүрлерін терең талдайды. «Ұлттық мінез» түсінігі қазақ әдебиетінде ерекше маңызды орын алады. Өйткені ол халықтың дүниетанымының, мәдениетінің, әлеуметтік жағдайының және тұрмыс-тіршілігінің көрінісі болып табылады. Мұхтар Мағауиннің шығармаларында осы мінез-құлықтың дамуы мен қалыптасу жолдары терең зерттеліп, әдеби тұрғыдан дәл суреттелген. Оның хикаяттарындағы кейіпкерлер арқылы автор ұлттық танымның кең спектрін көрсетеді, әрбір кейіпкердің өзіне тән психологиясы мен дүниетанымын көрсету арқылы, оларды өмірдің түрлі жағдайларында бейнелейді.

Ұлттық мінез мен таным мәселелері Мағауин шығармашылығында тек көркемдік деңгейде ғана емес, сонымен қатар философиялық тұрғыда да қарастырылып, халықтың тағдыры мен болашағына деген терең ойлар мен толғамдарды білдіреді. Көркем мінездің, мінездер типологиясының ішіндегі өзгеше құндысы – ұлттық мінез. «Ұлттық мінез – шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі» – деп «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» анықтама берілген [1].

Біз көркемдік дәстүр аясындағы ұлттық мінезбен танымды анықтау үшін Мағауиннің «Тазының өлімі», «Жүйрік» хикаятындағы негізгі «кейіпкерге» назар аударып сол арқылы хикаяттағы кейіпкерлерге тоқталуды жөн көрдік.

«Тазының өлімі» хикаятының пролог пен эпиолог стилінде жазылған екі бөлімі де Лашынға арналған. Хикаяттың негізгі тірегі Лашын арқылы қазақ халқының даналық өнерінің бір түрін шеберлікпен суреттеген жазушы, әрине осы сюжетті сол елдің адамдарымен үндестіре суреттеген. Бір ғана тымақ орнын малақай басуы қандай көркемдік деталь. Ұлттық мінездің символындай әсер етеді. Лашынның ғұмырын арнаған адамы кім еді, хикаятта қалай суреттелген. Оның ұлттық характері қандай мәселелерде көрініс тапқан, осы мәселелер төңірегінде пікір-тұжырым айтпақпыз. Ол – Қазы еді. Суреткер бұл кейіпкерін бірден бойлата көтермей, Омар ақсақалдың аузымен арғы тегіне тоқталып өтіп, сыр шерте сөйлетеді. Жалпы, әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың тарихи негізі деген ұғым бар. Ол тарихта не болғанын сол күйінде алу деген ұғым емес. Бірақ ұлт жадындағы жақсы қасиеттерді жаңғырту деген сөз. Омар ақсақал Қазының арғы тегі күшті болғанын айта келіп, ұрпағының соған сай өмір сүріп жатқанын айтады. Ауыздан осылай тараған әңгіме сюжет құрауға да алып баратын жайттар болады. Сөйтіп кейіпкердің асыл негізіне алдымен оқырманды таныс қылып өтеді.

Біз Омар ақсақалдың әңгімесінен қазақ ұлтының өзіндік қасиетінің мың қатпарынан ақпарат аламыз. Соның бізге қазір керегі, Қазыға қатыстысы. Қазының әкесі Әмір жігіттің сырттаны екен, қолынан қыран тазы арылмапты. Нағашысы Мамай шал да осал адам болмады. Омар ақсақал Мамай туралы айтқанда онымен қыстауы қатар болғаны, көзімен көргенін айтады. Тарихи таным осы шығарманың негізгі кредоларының бірі. Бірақ өмірлік деректерді жазушы көркемдік шындыққа айналдырған [2].

Тұтас бір әлемнен ақпарат алған біз, Қазымен оның Омар ақсақалдың ұзын-сонар әңгімесіне арнаған қысқа, қағытпа тәріздес сөзінен байқаймыз, сонымен қатар, ақсақалға берген сауалынан байқаймыз. Міне осы екі сәттің өзінде Қазы мінезінің бірнеше деталына қанық боламыз. Біріншісі, «өкіметтің малын кім бағады» деу арқылы оның бүкіл қоғамға наразылығы, яғни оның зорлықшыл жүйесіне қарсылығы байқалса, екіншіден, нағашысынан күшікті күштеп алып кетуі, қалап алып кетуі оның аңшылық қасиетінен хабар береді. Адамның жеке басының құқығы жойылған, даралануға мұрша бермейтін жүйені таныған адамның сөзі. Осындай ойларға сол жылдардың өзінде Мұхтар Мағауин бара білген. Суреткер сол кеш, Қазының үйіндегі кешкі дастархан басындағы әңгіме арқылы негізгі кейіпкерлермен таныстырып, олардың өмірлік позициясынан оқырманды хабардар етіп кетеді.

Қазының аңшылық қырын жазушы, оның алғаш Лашынды аңға баптаған сәттерінен-ақ аңғарта бастайды. «Табаны тиеді» деп қара жерге жүгіртпеу, «аң ұстамаса мойны қатып кетеді» деген тіркестер, ең аяғы «сорпа жалатып» қана алып шығу, осының бәрі Қазының аңшылық тұлғасынан хабар берсе, екінші жағынан жазушының алып отырған объектісін ерекше білетінін байқатады [3].

Жазушы Қазының бейнесін үнемі өсу үстінде береді. Есенжолдың Қазы да араққа үйренді деп, оның жанына жара салып, күйкі тіршіліктегі күнкөрісімен оны азапқа салады. Адамгершілік тұлғасы, ар-ұяты биік Қазы жақсыны жақсы, жаманды жаман деп айтатын қайсарлығымен де ерекшеленетін. Қазының биік тұлғасын, оның ел азаматы екенін, ұлттық характерін көрсететін тұстар хикаятта аз емес. Сондай сәтті сәттердің бірі Қазының Лашыны алған тұлкіге ел қарық болса, Есенжолдың қағылып қалуы.

Қазының ұлт тағдырын ойлайтын тұлға екендігі оның әр қимылынан, іс-әрекетінен байқалалады. Омар ақсақалдың «Жаман елтірі» тымақтан құтылуы, бүкіл малшы, күзетші ағайындардың сәлем айтып жіберіп, тұлкі алдыруы оның адамгершілік қасиетіне жанама мәліметтер. Сонымен қатар, оның «Елді шоттан жегенін тоқтатсын, жалақорлығын қойсын! депті міс» – деп Есенжолдың арамза бейнесін ашуы алаш арыстарының биік қасиеттерінен хабар береді. «Елді шоттан жегенін» – дейді, мені демейді. Халыққа салмақ түсіретін, халықтың мінезіне көлеңке түсіретін жат қылықтарға Қазының жаны қас. Ферма бастығы Бекқалидың қылығы езуге күлкі үйіртеді. Ол басшы, елдің еркесі соған тән бір емес, екі тымақ тіккізуі әбден жөн болып тұр. Бұл типтік бейнеге айналып кеткен, Қазақ ауылдарындағы сол кезеңдегі басшыларға жарасатын әрекет. Жазушы осы әрекетті көркемдік деталь деңгейіне көтере білген. Жалпы қазақ ауылындағы береке, үлкенге құрмет хикаятта нақтылы бейнеленген. Жазушының ел тарихын, елдің психологиясын, мінезіндегі жақсылығы мен жамандығын соншалықты нәзік білетіні байқалады. Соцреализмдегі мынау жағымды бейне. Мынау жағымсыз бейне деген әңгіме төңірегінде әңгіме қозғамайды. Көркем бейнені оқиғаның даму үрдісінде ашады. «Елді шоттан жемесін» деген сөзі іштен азған адамға төбесінен жай түсіргенмен пара-пар әрекет. Сол елдің ішінде Есенжолдың кірден жейтін қылығы келеңсіздік болса, кейіннен замандасының төсегін былғауы ар-ұяттан кетіп, құлдырай азғанының белгісі.

Сол дәуірдегі қоғамның екіжүзділігі елдің иығын басып, еңсесін түсіріп еді. Халықтың ұлттық мінезін бойына жиған небір алып тұлғалар айдалып, тектілердің тамырына балта шабылған нәубеттің ызғары ел өмірінде елес болып, айықпай тұрған кезең болатын. Бүкіл ел басына түскен ауыртпалық, ізіне түсіп аңдушылық, Қазының соңынан қалмай, ақыры азамат сынып, рухы төмедегендей болады. Суреткер оның сыртқы әрекетіне соны байқатса, ішкі принципінен айнымай ұлттық мінезін өзімен ала кеткен нар тұлға екенін тағы да сездіріп өтеді. Қоғамның азып, елдің небір тұлғаларының басын жалмаған эзірейілде жылан шайтан судың қазақ дастарханына жымысқы жолмен енгенін суреткер тұтас елдің улана бастағанын соншалықты дәлдікпен берген. Уланудың даму үстінде екенін дәл көрсеткен. Әңгіменің өзінің баяғыда Әділдің келгеніндегідей қызбауы, әңгімені тек Омар ақсақалдың айтып отыруы, тұтас барлығының Қазы, Бекқали, Есенжол, Айсұлу, Кәмила, Бекқалидың келіншегінің арақтан дәм тата бастауы ұлттық мінезге құрт түсе бастағанын байқатады. Символдық деталь, метафоралық бейнелеу, көркем кейіптеу Лашынның: «Онша жақсы нәрсе емес-ау, сірә», – деп «ойлануынан» сәтті көрініс тапқан [4].

Материалдар мен әдістер

Жазушы алаш арыстарының лебін, үзілмеген жібін Қазы бейнесінде береді. Сондықтан азған тұқым, ұлттық мінезден ада бола бастаған Есенжолдардың ең қасиетті нәрселерді айтып, оны Қазыға кінә қылып артуы, оқырманның арқасына аяздай батары хақ. Көркем әдебиеттің тәрбиелік мәні деген факторға үлкен мәселе емес деп қарайтын таным да жоқ емес [5]. Біздің пікірімізше бұл факторды сыртқа тебу әбестік. Өрбір оқыған адам, оның ішіндегі жас тұлға, жасөспірім болашақ ұрпақ Есенжолдан жиренетіні рас. Оның Қазыға тиіскен сәттегі артқан кінәсінен азамат ретіндегі өз басының кемшілігін айтпай, ал алысқа, тамырға балта шабатын мәселелерге ойысып, оны сол арқылы тұқыртатыны. Есенжол мен Қазының арасындағы

диалогтан біз екі кейіпкердің адамдық тұлғасы, ұлттық мінезіндегі өзгешелік ерекше ашылған [6]. Суреткердің шеберлігін айқындайтын факторлар аса өткір. Сол кез, сол кезеңде социалистік реализм бағытында жазылған шығармалар жақсы деп танылып тұрған уақытта осындай әлеуметтік, ұлттық мәселелерді көркем шығарма арқылы көрсету суреткердің де ұлттық мінезінің биіктігін, өмірлік кредосының айқын екенін көрсетеді. Қазы тұлғасында автордың мінезімен үндесік бар. Жазушы Мұхтар Мағауиннің өмірі мен шығармашылығы тұтасымен ұлт тағдырына, жеке бастың бостандығына арналған десе де болады. Қазы да әділеттік, адалдық жағындағы кейіпкер. Оның «Нағашымда шаруаң болмасын» деуі-ұлт азаматы нағашысының сол кездегі қоғам үшін қандай қауіпті саналатынын білсе де қорғауы, дегенмен ары қарай оны суреткер «қарқыны басылып қалды» деп суреттейді [7]. Қоғамдық машинаның нені болса да таптап кететін тажал екенін, оның Есенжолдай «қолдаушыларының» бар екенін біліп, талай арыстардың қор болғанын сезіп, іштей күйреуін көрсетеді. Арақ іше бастауы да ішкі жалынды басу үшін жасалған әрекет болатын. Оның осындай елім деп еңіреген қайғысын Есенжол сияқты пысықтар дәл пайдалана білетіндігін суреткер шеберлікпен суреттей білген. Қайсар тұлға соның өзінде Алаштың азаматтары туралы әңгіме болғанда жасып қалып, зияным тимесін деген ниетпен үндемей қалады. Бірақ намыс оты шарпығанда «ал өзіме түкте істей алмайсың» деп адамдық рухын түсірмей қасарысады. Бас қорғалап қашпайды. Бірақ, кезінде «Оян, қазақ» деп жария салған Алаштың арыстарын қалай қудалап, қалай қамағаны, атқаны бәріне есіне түсіп отыр. Патша үкіметінің ел ішінде осы «Есенжол» сияқты көмекшілері ол кездері де бар еді. Алып Бәйтеректер оған қарамай халқына қызмет етті. Қызмет ете отырып, ұрпақ тәрбиесіне зор мән беру де жазушы шығармаларында кездесетін құбылыстың бастысы. «Оның қаламынан туған шығармалар өзінің танымдық-тәрбиелік мәнімен, шұрайлы тіл өрнегімен оқушы көңіліне ұялайды. «Бір атаның балалары» атты әңгімесінің негізгі арқауы-қарапайым еңбек адамдарының бейнелері. Олардың күйініш-сүйініші, адамшылық келбеті. Шығармада соғыс зардабы, ауыл адамдарының көнбіс тіршілігінің берілуі сол кездегі ауыл тіршілігінің шынайы көрінісін бейнелейді», дейді филология ғылымдары сериясымен №4 (50) 2014 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысында жарық көрген «М. Мағауиннің «Бір атаның балалары» хикаясын оқыту» деген мақалада [8].

Нәтижелер мен талқылау

Мұхтар Мағауиннің белгілі хикаяттарының бірі – «Жүйрік». Бұл хикаяттың жазылу тарихы турасында ғалым Едіге Мағауин дәйектемеде былай дейді: Ғұмырбаяндық «Шытырман» романында «Жүйрік» хикаятының түп негіздері туралы бірер дерек қана бар. Шын мәнісінде, шағын хикаят М. Мағауиннің «Аласапыранға» дейінгі шығармашылық жолының қорытынды түйіні ғана емес, оның ұлттық дәстүр, ұлттық рух турасындағы байып-байламдарының да айқын бір көрінісі. [9].

Жазушының үлкен әкесі Мағауия (1889-1974) бүкіл Арқаға белгілі атбегі болған. Нарқызыл – ақсақалдың жетпістен асқан шағында ұстаған ең соңғы бәйге аты. Ертегінің тұлпарындай жүйрік болған, аудандық, облыстық бәйгелерде талай рет қара үзіп, жалғыз келген. Әрине, өмірде шын болған тұлпар ат – көркем шығармаға бастау өзек қана. Бұл жерде жазушының ат жайын, бәйге жайын жасынан танып өскенін ғана ескеру керек. Қаламгердің айтуынша, «Жүйрік» 1979 жылы күзде, «Аласапыранға» тікелей дайындық кезінде, қол бастықтыру машық үшін жазылыпты. Арадағы еріксіз үзілістерін есептемегенде, он бір күнде тамам болған. Алғаш «Жалын» альманағында (1980, №3) жарияланды. Дәйектемеде ғалымның айтып өткеніндей жазушының осы шығармасы шын мағынасында «ұлттық дәстүр», «ұлттық рух», «ұлттық таным», турасындағы байып-байламдары екен. Ендеше бұл шығармада ұлттық мінездің көрініс табары ешкімді күмандандырмасы анық. Хикаят бастан-аяқ бір леппен оқылады. Сондай-ақ автордың өзі шығармаға алған объектісін мейлінше терең білетіндігі бірден байқалады. Сондықтан ғылыми тілмен айтсақ бұл шығарманы этнохикаят десе де болғандай. Шығарма классикалық үлгіде жазылған. Пролог іспеттес хикаяттың басталу бөлігі шегіністен басталады. Барлық аласапыран оқиға кейіннен көрініс табады. Шығарманың бас «кейіпкері» Нарқызылдың соңғы күндерімен басталып, соған негізделе өткен өмірі

суреттеледі. Жылқы арқылы қазақ халқының ұлттық мінезіне барлау жасалады. Хикаяттың басталуындағы тартысқа толы бір оқиғаға тоқталайық:

«Ал басқалар да шабысқа түссе ше? Үш аяқтап ілесе ала ма? Ілесер-ау, озып, ілгері шыға ала ма? Шыға алмайды, әрине. Сонда қайтер еді? «Құсадан өлер еді,— деп ойлады қарт жылқышы. Шын бекзат намыстан өліп те кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?!»

– Апыр-ай!.. – Оның ойын жас жылқышының оқыс даусы бұзды. Құрығын қоқайта ұстап, мойнын созып, ер үстінен көтерілген. – Мына ит... мына шіркін тағы да басты күндегі әдетіне...

– Алдын бір орап шық, – деді қарт жылқышы. Өзі де топтан қалғысы келмегендей, атын тебініп қойды» [2].

Қарттың қиялына азық болып тұрған Нарқызыл болатын. Заман өзгеріп, таным таяздаған кездегі адамның сәйгүлікті танымауы рухани экологияның эрозияға ұшырауының белгісі болатын. Шындығында жас жылқышының қандай кінәсы бар. Заман өзгерген. Нарқызылдың баяғыда бәйге болғанының бұған қандай қатысы бар. Семейге етке айдап бара жатқан үйірлі жылқының алдына түсіп алып не жайылмайды, не басқа жылқыларға жайылым бермейді. Санаға салса ойы дұрыс, жас жылқышының. Ал, тереңнен ойлап, қазақтық қасиет, қазақы мінез, ұлттық рух турасынан келсек азғындаудың бастауы осы емес пе. Өйткені он жыл бұрынғы тарихты білмеген адам басқасын ойлап жарытпас. Міне осы тұрғыдан ой толғайды суреткер. Бекзаттықтың биік қасиет екенін қарт жылқышының ойы арқылы береді: «Құсадан өлер еді? Шын бекзат намыстан өліп кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?». Жалпы өз шығармаларында жазушының сәтті қолданатын сөз-ұғымының бірі бекзаттық. Оның өзінде осы сөзді ерсілі қарсылы қолдана бермейді. Бірақ қолдану керек болса аянбайды: «Бекзаттық – адам бойындағы туған тегі, алған тәрбиесі мен көрген өнегесі негізінде сіңісті болған қасиет. Бұл қасиетке ие адам көпшіліктен озық ақыл-парасатымен, мінезіндегі ірілік, кеңдігімен, жүріс-тұрысындағы өзгеше мәнерімен ерекшеленеді. Бекзаттық қазақ түсінігінде «тектілік», «ақсүйектік», «зиялылық», т.б. ұғымдармен пара-пар мәнде де қолданылады. Халықтың қара өлеңінде де бекзаттық ұғымы асыл тектілікке іңкәрлік мәнінде көп қолданылады. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу ісінде Бекзаттыққа баулу басым бағдардың бірі болған» [4]. Сонда адам баласының бойында болатын қасиеттерді жылқы бойынан көріп тұр. Оның өзі қазақтар атты ешқашан адамнан кем көрмегенін байқатады. Осындай толғаулы ойда келе жатқан қарт жылқышы жас жылқышының құрығын шошайта Нарқызылға беттеп бара жатқанын көріп айғай салады. «Ит...» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін байқамайды. Осының алдында тағы бір осындай оқиға болғанда қарттың оған зекіп жол көрсеткені бар. Онда да қазақ халқы үшін қазан аттың қасиеті қаншалықты екенінен хабар беріп кетеді. Аллада нең бар, Нарқызыл де деу үшін жылқының сол халық өміріндегі орнын ашып бере алу керек. Осы бір күрделі жағдай бейнеленген сәтке назар аударайық:

«Онда да дәл осылай болған. Үш күн бойы титыққа тиген жаман атқа қаны қайнаған жас жылқышы тұра шапты; ақыры айқайлаған беті, оқ бойы ілгері бара жатқан Нарқызылды сойылдың асытына алған: тоқтамай, үйірді айналдыра қуған. Қарт жылқышы әрең жетіп, атының шылбырынан тартып, зорлықпен тоқтатты.

Қазақ халқының танымын толық ашатын, ұлттық рухтан хабар беретін маңызды фактор. Шындығында малдың киесі атады деген сөз халықта бұрыннан бар. Ал, Нарқызылдай тұлпардың киесі жібермейді, бір атса жаның жаһаннамға кетуі ықтимал. Қарт жылқышының «Өй, көргенсіз», «Аллада не ақың бар» деуінде үлкен мән жатыр. Ол жаратушыға сенбеуден туған ой емес. Оның соншалықты қасиетті екендігінде. Жаны қысылғанда ерсілі-қарсылы пайдалануын жақсылыққа жорып отырған жоқ. Тылсым дүниені тыныш қалдыруды көздейді. Және Нарқызылдың қасиетіне сенеді. Бағана күндіз көргеннен бері жүрегі күпті болып жүрген. Жас жылқының мына қылығы бір нәрсеге апарып соқпаса екен деп үрейленген. Шынымен кешкісін екі бүктеліп есі кеткен жас жылқышыға «Нарқызылды есіңе ал. Аруағына сиын» деуі қаншалықты сиымды шыққан. Кешкісін еттен асатып, сорпа ішкізіп орап тастайды. Таңертең құлан таза айығып шығады. Бұл көшпенділер танымының аса бір ерекше көрінісі дей аламыз. Сөйтіп бір жаны аман қалған жас жылқышының жыны басылып қалған. Келесі күні ақсандаса да үйірдің алдын бермей, онысымен қоймай басқа жылқыларға жайылым

бермей келе жатқан Нарқызылға қарап тұрған жылқышылардың әңгімесі бүгін байыпты да бәсең болатын. Кешегі қоқанлоқы жоқ:

«Сен сау кезіндегі шабысын көрдің бе? – деді серігіне бұрылып. Жауап күтпестен, сөзін ары қарай сабақтады. Алпыстан асқан ұзақ ғұмырымда аяғын аршындай тастаған талай тұлпарға сұқтандым. Бірақ... Нарқылдың шабысымен салыстырғанда басқа жүйріктердің жүгірісі шоқырақ тәрізді көрінетін.

– Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, – деді жас жылқышы. Қарт жылқышы үнсіз күрсініп, басын изеді» [7]. Осы әңгімеден көп ақпарат аласыз. Басқа бәйгелердің де осал емес екені, бірақ Нарқызыл ерекше біткен тұлпар екеніне көзіңіз жетеді. Асылдығын, қасиетін айтқанда «өңшең қарынсау, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса» не болар еді деп күрсінеді қарт жылқышы. Сабыр тапқан жас жылқышы да маза бермей келе жатқан ақсақ қызыл аттың тарихын білген соң:

– Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, – дейді. Қалай болғанда да бәйге аттың тарихын жеріне жеткізе суреттеген жазушы ұлттық рухтың үздік үлгісін жасаған. Нарқызыл шапқанда жай ғана озып келмейді екен.

Нарқызыл шығандай озған беті бірінші келді. Екінші бәйгені өне бойын тер жауып, қара күренденіп кеткен Шимойын алды. Үшінші болып бұлдырықтай домалап, суырыла жүгірген Шаңтимес, төртінші болып – әліде шабысы қайтпаған, қарақшыдан алдыңғы аттың құйрығын тістеп, екпіндеп өткен Қасқырқұлақ келді. Бесінші ат – Ақтабан еді» [3].

Осы бәйгеден кейін көп әңгіме болады. Тағы Нарқызыл бірінші келді. Жай ғана бірінші емес. Қарасын көрсетпей, дыбысы жетпейтін жерге кетеді. Шимойынның иесі бапкер Досжан шал қызыл ала кілемді атына әрең жауып, жүйрігінің мойнын құшақтап тұрып қалған. Мамайдан бастап басқа қариялар оған басу айта алмай үнсіз қалған. Әңгіме көп болады. Бірі Қасқырқұлақ келер еді, егер тағы жарты айналым болғанда деді. Енді бірі Ақтабан озатын еді, бірақ тағы бір айналым болғанда десті. Бәрінің ойынша Нарқызылдың бірінші келуі заңды емес. Заңды болмайтын себебі сол бұлай шаппайды. Даралық қашанда ешкімге жақпаған. Мамай қарт бұның барлығын түсінетін:

«Нарқызыл мана біреулер айтқандай, он бес-жиырма шақырымға ұшырата дедектейтін шоқтықта серегей емес. Жиырма-жиырма бес шақырымға екпіндей жүгіретін тықыр бақай, тар мықын емес. Отыз-отыз беспен тынатын бос белбеу, бота тірсек те емес. Қырықтан елу шақырымға дейін талмай сілтейтін емен желке, көк айыл да емес. Барлық қашықтықта бірдей шаһар, қайсысына қосылса да бірінші болар тұлпардың нағыз өзі. Тумысынан бойында артық қызыл жоқ. Алды, арты бірдей күшті...» [6].

Бұл хикаятты ұлттық рухқа қойылған көркем ескерткіш десе де болады. Мамай ақсақалдың Нарқызылы тағы бірінші келгеніне барлығы наразы еді. Бәрінің бірінші келуі ықтимал еді, тек Нарқызыл емес. Анау дұрыс болмады, мынау дұрыс болмады деген қаңқу сөз көп болды. Осы жерде Мамай ақсақалдың қаладағы оқудағы немересін ойлауы керемет реминисценция. Салыстыру, саналы, санасыз салыстыру. Құдай-ау, мылтық атудан емес, оқудан... ол үшін көмескі, бірақ түсінікті. Қанша рет айтты алдыға түспе деп. Суреткер осындай толқыныстардан кейін барып, баяндаушының аузына сөз салып, сол арқылы Мамай ақсақалдың бейнесіне тоқталады: «Мамай ызалы кекесін, күңкіл сөздердің кейбірін құлағы шалғанымен, ешқайсысына назар аудармады. Ол топтан озып туған жан иесінің еншілі тақсыретінен бейхабар еді. Жұрттан асып шыққан, ерекше қасиет дарыған, кейін ұлы аталатын адамдардың тіршілікте дұшпаны көп болатыны, олардың данышпан танылмағы, қошемет көрмегі былай тұрсын, кейде құбатөбел көптің қатарына да ене алмайтыны, елеусіз, ескерусіз күн кешетіні жөнінде оқыған да естіген де жоқ-ты. Бірақ пенденің пендешіліген талай көрген. Ал ат жайын адам жайынан гөрі жетігірек білетін» [4]. Хикаятта бәйгенің болмысы ішінен ашылған. Психологиялық тартыс, ат баптау, атты тану, бәйгені өткізу мәдениеті, ішкі арпалыс, бәйге алдындағы дайындық тағы басқа көптеген танымдық дүние хикаятта кеңінен ашылады. Осы салада көркем энциклопедия десе де болады. Дегенмен жанкүйердің көбі Нарқызылдың шабысынан шаршады. Қызық жоқ, қыздырма жоқ. Келеді, бірінші орынды алады. Осындай бәйге бола ма екен. Осы жағдайдың барлығын байқаған басшы ерекше шешімге келеді:

«Осыны байқаған Басшы бірде бәйгені Нарқызылдың қатысынсыз өткізбек болған. Бірінші жүлдені шаппай бермек. Нарқызылдың қалай да озатынына сенгендіктен ғана емес. Өзі жылқышының баласы, оның үстіне дәрігерлік мамандығы бар, ат жайына жетік Басшы Нарқызыл қатысқан бәйгелердің басқа жүйріктер үшін ауыр соғып жүргенін кәміл аңдаған. Ересек тартқан, әрі қуанып алған шабандоз бала қазір алғашқы жолғыдай шырқап ұзамайды...» [6]. Бірақ Нарқызыл тағы бірінші келеді. Тіпті содан кейін де әңгіме ушығып, Нарқызыл туралы, бәйге туралы әңгіме толастамады. Ақыры тағы бір үлкен бәйге облыс орталығы Семейде болады. Алыпқашпа әңгімеден Мамай ақсақалға үзік-үзік жеткендері оның ойына алаңдаушылық әкелді. Аттарды қабырғадан қарғытып, ордан секіртеді екен, мүйнет, секөнтпен шабады екен, атқа үлкен кісілер мінеді екен, бәйге атқа емес, адамға беріледі екен деген қаңқу сөзге күліп, қауыптенгенген де. Кім біледі ат жазым боп қалса қарғып жүргенде. Абырой болғанда бәрі басқаша болып шығады. Кәдімгі жарыс. Тек ипподром шағын. Сондықтан айналым көп. Аттар солдан оңға емес, оңнан солға шабады екен. Сол арасы түсініксіз Мамай бастаған қарттар біраз қарсылық етіп көріп еді тыңдаған ешкім болмады. Жазушының тілімен айтқанда «жамандатқыр Нарқызыл» тағы бірінші келеді. Мамай қарт енді әңгіме тоқтар деп ойлаған. Жоқ, олай болмай шықты. Тағы баяғы әңгіме. Енді бір айналым болғанда, енді бір жарты айналым болғанда. Хикаяттағы ұлттық мінезі ерекше көрініс тапқан осы Мамай қарттың бейнесі. Оған бірнеше мысал келтіріп өтейік: «Мамай әп-сәтте әудем жер ұзаған аттардың ең алдында, есік пен төрдей жерде өзінің Нарқызылының кетіп бара жатқанын көрді. Дауысының қалай шығып кеткенін өзі де білмейді. «Аруақ! Аруақ!» – деп күңіреніп айғайлады да, бойындағы бар күші сонымен сарқылғандай, сылқ етіп отыра кетті. Содан бәйге біткенше зор денесі қушия бүріскен қалпы, қимылсыз, үнсіз қалды». Арқасы ұстаған қарттың бейнесін соншалықты байыпты бейнелеген. Аруақ көтеріп кетіп, күңірене екі рет айқайлап жіберген соң, бар күші сарқылғандай сылқ ете түсуі қандай нанымды. Зор денесінің қушия бүрісіп отырып қалуы, айналған дүниенің ұсақ кейпіне сыймай отырған асылдың соңғы тұяғы екенін көрсетеді. Жалпы Мамай қарттың бейнесі хикаятта жан-жақты ашылған. Өмірдегі прототиіпінен біз бейхабармыз. Бәлкім жазушы ол кейіпкерін толық аша алмауы да мүмкін. Дегенмен оған деген ыстық махаббаты шығармада айқын көрініс тауып тұрады. Мамай қарттың ұлттық рухын, адамдық биігін, адамдық табиғатын көркем аша білген. Оқырман құшырланып, қарттың балаң қылығына риза болып, ерлігіне масаттанып отырады. Мамай қарттың ұлттық мінезіне хабар беретін бірнеше мысалды беруді жөн көріп отырмыз: «Жүйрігі он үш ауданның алдына шыққан Басшының қуанышында шек болмады. Атбегі шалды құшақтап, бетінен сүйген. Кейін арнап үйіне келіп, облыстық газетте басылған мақаланы дауыстап, өз аузымен оқып берген. Мақтапты. Ұшқыр екен, әр айналымды бірдеңе минут, бірдеңе секундта алып отырды, ақырында, өзінен соңғы Ортекеден жеті жүз метрдей алда келді деп, бәрін өлшемге түсіріп-ақ жазыпты. Бірақ мақаланың соңындағы: «Өкінішке орай, бәйгенің кесімді межесі шын жүйріктерді сынауға мүмкіндік бермеді. Енді тым құрыса бір айналым болғанда ортеке озатын ба еді, Нарқызыл озатын ба еді – бұл жағы көрермен қауымға белгісіз күйінде қалды», деген сөздер көңілге қаяу түсірген. «Атасының басы!» деді Мамай, жас та болса жолы үлкен қонағын ұмытып. Әуелде мән бермегенмен, кейінгі кезде мұндай сөздер титығына тие бастаған. Бірақ көргені көп қарт атбегі газеттегі журналист қана емес, талай жұрттың әлгіндей оймен кеткенін іштей мойындауға мәжбүр еді. Енді бір айналым... Енді бір айналым болса...», тағы бір жарыстан кейін: «Дау осымен тынған шығар деп жан-жағына қарап еді, былтырдан бергі жүзтаным, мана, бәйге басталардан бұрын сараң болса да шүйіркелесе сөйлесіп отырған атбегі, бапкер қауым тағы да: «Қап, енді бір айналым болғанда!... – десіп, өкінісіп тұр екен. Мамай айтарға сөз таппады. Суық жымып, сырт айналған» енді бұл алыпқашпа әңгімеден өтіп ауылға келгендегі естіген әңгімесі:

«Көлденең жұрт – көре алмаушылықтан, іштарлықтан айтар. Ал ауылдағы ағайындікі не? Бала-шағасының несібесін осы Нарқызыл жеп жүргендей, бұл жығылса, тек өз аты бәйгеден келердей, тіпті, басқа ауыл да емес, басқа ауданның жүйрігі – Ортекенің тілеуін тілегендерін қайтерсің. «Енді бір айналым болғанда, Ортеке...» [7].

Мамай қартты күйдірген осы бопса әңгіме еді. Одан кейін де талай жарыстан Нарқызыл озып келеді. Тағы бір үлкен жарыста Мамай шынында тағы бір айналымның қосылуын сұрады. Басшы «Ақсақал, бала боп кеттіңіз бе!» деді. Мамай ақсақал өзі қысылып қалады. Нарқызыл ең соңғы аламан бәйгеден де бірінші болып келеді. Бірақ оған жасалған қастықты, аяр қастықты ешкім білмей өтеді. Өйткені оны таба алатын Мамай қарт дүниедін өтіп еді. Оның күйігіне назар аударған адам болмады. Жақсы адам еді, бапкер едінің төңірегінде ғана әңгіме болды. Автордың көркемдік қуаты сонда, кейіпкерінің ішкі өзгерісіне қарай мотивті де өзгертеді. Оның өзгеруі, мәңгілікке аттануының мотивін соншалықты қуатты береді. Бұл көркем әдебиеттегі ерекше шешім. Гогольдің хикаяттарын, оның «нарратив» принципін зерттеген ғалым Сергей Васильевич Овечкин былай дейді: «Сложность персонажа создается тем, что его динамизированная точка зрения способна занимать в сюжете позицию, с которой открываются определенное, новое для персонажа, видение мира и определенное слово в нем». Сондықтан Мамай қарт басқаша бола алмайды. Ол өз кезінде біркелкілікке сымайтын тұлға болатын. Оның даралығы жазушы шеберлігімен айқын бедерленген. Оқырманның оның тұлғасына ұмтылатыны сондықтан. Мамай қарт бойында ұлттық характерді сақтаған тұлға ретінде толық бейнеленген тұлға деп айта аламыз. Жазушы Нарқызылды ең соңғы сапарына да символдық мәнде шығарып салады. Адам қолынан жасалған қастықтан бәйгеге жарамай қалса да ең соңғы күндерінің өзінде Нарқызыл үйірдің алдын бермей кетіп барады. Хикаяттың түйіні осылай аяқталады: «Жазылып жайыла берген жылқы тағы да шұбыра жөнелді. Шерудің басында солтақ қызыл ат. Тұлпар туған, талайына тек алда болуға жазылған Нарқызыл осы бетінде қасапханаға да ең алдымен кіруге тиіс еді. Мүйіз тұяқты мал болып туса да, жайсаң азаматтың өмірін кешкен Нарқызылдың көзінен бұл дүниенің жарығы ұшар сәтте, әлде одан біраз кейінірек, әлде біраз бұрынырақ Сартеректің сыртындағы кең жазықта, немесе, Шағандағы, Нарындағы, немесе, қазақтың байтақ даласының басқа бір түкпіріндегі жарыс жолында әзір назарға түспеген, атақ-абыройға жетпеген, ертең-ақ Нарқызылдың, Ортеке мен Шаңтиместің, Қасқырқұлақ пен Ақтабанның жолын қууға тиіс, үкіленген, жал-құйрықтары сүзілген, бауыры тартыла жараған жүйріктердің жаңа бір тобы сап түземек. Өз тағдырының қалай аяқталарын біле ме екен солар? Білмейді. Білсе қайтер еді? Бәрібір алға ұмтылар еді деп ойлаймын мен. Өйткені, өз бойындағы табиғат сыйлаған айрықша қасиетті қалтқысыз кәдеге асыру – жүйрік атаулыға еншілі, оның сүйегімен кетер мінез».

– Мамай жан-жағына қаранып еді, колхоздың жаңа бастығы аулағырақта, өзі құралпы үш-төрт жас жігітпен қолдарын сілтесіп, қыза сөйлесіп тұр екен. – Есен, айналайын, жаның қысылмаса, аруақ шақырма. Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...» [5]. Мамай қарттың айтқан сөздерінің барлығы үлкен маманның сөзі. Атқа қалай отыру керек, жер жайын аңғарып отыру тағы қажет. Мамай қарттың ақылын философиялық толғаным деуге болады. Соның ішіндегі «Арам адам қашанда қорқақ келеді», «Жел жағын берме», «сүйретпеге салдырып жүрмесін», «Атың шаң қаппасын», «Сай табанымен шаппа. Апан, жырасыз болмайды», «Өрге тура салма», «Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...», осы тіркестерде Мамай қарттың үлкен ат баптаушы екендігімен ұлттық характері бірге көрініс тапқан. Ал оны тындап тұрған атасының айтып жатқан бар ақылын өзі де жатқа білетін сондықтан үндемей тындап тұрған. Ең соңғы сөзге бірақ шалт жауап береді:

– Өткен жылы мұғалым ұрысқан, – деді Есен ер үстінде қозғалақтап. Тізгінін икемдеп, жүруге ыңғайланған кейіп танытып.

– Оқушысың, дінге сену – надандық, аруақ жоқ деп. Қарт Мамай тосылып қалды. Бірақ бойын тез жинап алды. – Осыны айтқан адамның өзі надан, – деді нығырлап.

– Бұл – дін емес. Өзі атадан тумаса, аспаннан түсіп пе? Аруақ жоқ деген адам...

– Сөзін аяқтамады.

– Жарайды, ұрсатын болса. Алайда, бірінші алда-жалда сәті келіп, озатын күн туса, тайталасқа түскеннен бастап, топтан сытылып шыққанша, одан қарақшыға ілінгенше би атаңа ішіннен сыйынып отыр.

Тынышсыздана бастаған жүйріктің маңдайынан сипады.

– Маңдайың ашылсын! Жолың болсын! – деді балаға». Бұл жерден біз баланың характерін айқын байқаймыз. Атасын да құрметтейді, бірақ мектепте де... басқа көзқарас бар. Өйткені балаға ұрысқан. Дін жоқ, аруақ жоқ. Саған айтуға болмайды деп. Осындай сана «тазалаудан» қанша ұрпақ өтті десеңізші. Ұлтты «ұлтсыздандыру» тегіс жүріп жатты. Көркем шығармада соған өткір жауап берген суреткердің бірегейі Мұхтар Мағауин болды. Баланың портретін беруде де жазушы шеберлік танытады:

«Нарқызылдың үстіндегі жұқа тоқымды, жапырақтай ғана құрама ерден бойы сәл ғана асып отырған қалқан құлақ, дорба ауыз, кішкентай, арық қара ұл үнсіз, салғырт. Бірақ атбегі шал жақсы біледі: бір сөзі қалт кетпек емес. Оның үстіне ат жайына кәріден әрмен жетік. Аламан бәйгенің әдіс-тәсіліне әбден қаныққан жел тақымның өзі. Бірақ бүгінгі жарыс та, ат та бұрынғылардан мүлде өзгеше. Мамай со жағынан ғана ептеп қауіптенеді» [7]. Осындағы «қалқан құлақ, дорба ауыз», «жел тақымның өзі», деген тіркестерден баланың құймақұлақ және зерделі екенін байқайсыз. Сондай-ақ, атасының егер біреу-міреу жақындап суретпеге салса, тағы басқадай қылық көрсетсе қамшымен тартып жібер деген сөзіне үнсіз жауабы ғажап шыққан. Ол «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды» деген сөздер арқылы ішкі рухын, ерік жігерін көрсетіп отыр.

Мамай қарттың әр қимылынан ұлттық рух жапырақ жайып өсіп тұрады. Көпті көрген қария өзінің қаладағы немересіне де ұсақ-түйекке араласпа, күнделікті күйбең тірлікке араласпа деп үйретуші еді. Қашан да қанға сіңген қасиет, таным биігі осы кейіпкер бойынан мол табылады. Сол қасиетінен айнымаған қарт енді жылдам айтып Есеннің құлағына құйып тұр:

«Қазір ержеткен, үлкен қалада оқуда жүрген немересіне: күнделікті күйбең тірлікте көзге шалынба, дүрбіл бәйгеде, азаматтың ар-намысы, қажыр-қайраты сынға түскен шақта ғана майданға шық деп қаншама мәрте айтты екен! Міне, қазір де аталас жамағайынның баласы, кішкентай Есенге: «Тізгінінді іркіп ұста! Көңіліңе желік кірмесін! Қайтсем де бірінші келетін шығармын деген астамшылыққа берілме!» – деп тұр. «Шығандап озба! Арқан бойы ғана алда отырсаң жарар. Ең соңғы шешуші сәтте, тура тілге түскенде ғана барыңды сал!» – деп тұр» [1].

Есеннің бейнесі де ерекше. Суреткердің нәзік те терең психологиялық шеберлігі Есеннің қимылынан көрінеді. Тағы бір қайталап айтамыз. Біз оны прозадағы поэзия дейміз: «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды». Қандай ғажап дәлдік. Жазушы поэтикасы арнайы зерттеудің объектісі болмақ. Сол Есеннің өз өнерінің шебері екенін жазушы шебер көрсете білген. Сондай көркемдік фактордың бірі Мамайдың Нарқызыл үшін соңғы болған аламан бәйгеге дайындау барысында көрініс табады. Мамай ақсақал бәйгені біраз дайындап келіп ары қарай жас адамның ұзаққа айдап дайындауы керек сәтте оқудан келген ғалым немересін отырғызбақ кезінде көрініс тапқан. Нарқызыл отырғызбайды. Мамай қарт өзі мен Есеннен басқа ешкімді отырғызбайтынын бірден сезеді. Сондықтан арнайы жайлаудан Есенді шақыртуына тура келеді. Міне осы сәтті жазушы қалай суреттейді соған тоқталып өтейік: «Амал жоқ, жайлауға шығып кеткен, өзі құралпас балалармен бірге күнұзақ суға шомылып, асық ойнап, түйетабан, биешек қазып, бүлдірген терудің соңында жүрен Есенді мезгілді уағынан бұрын шақыртып алғызды. Бес жыл бірге шауып, бірге туғандай үйреніскен Есенмен Нарқызыл оқырана табысты. Жасы он үшке шықса да ірілене қоймаған, қалқанқұлақ, қатпа күйінде қалған қағанақтай Есен алғашқы күні беліне қоржынның екі басы толтырылған құм артылған Нарқызылды өрлі, еңісті, қияқты, бетегелі сауырда оңды-солды ойкастай, он-он бес шақырымға жүгіртіп әкелді» [2].

Хикаятта жүйрікті баптаудың небір күрделі жолдары кеңінен таратылып айтылады. Және де оның барлығы табиғи түрде жүріп отырады. Шығарманы оқыған оқырман этномәдениеттің негізін өзіне қалайды. Елдікке, ерлікке құштар жастың барлығы Есеннің орнында болғысы келеді. Жалпы Есен әлі толық зерттелмеген тип. Өмірде бар, бірақта өнерде мол орын берілмеген бейне. Мұхтар Мағауин оның психологиясына кең талдау жасайды. Осы шығармада ерекше ұлттық танымымен көрінетін бейне, басқарма тұлғасы. Кеңестік дәуірде қалыптасқан көптеген орындаушы типтерден өзгеше тұлға. Ғылымға жақын. Өз бағытында кең ойлайтын азамат. Мамай қартпен болған диалогы арқылы кейіпкер бейнесіне тоқталып өтейік:

«-Қалай, ата? – деген осы кезде қарт Мамайды қайта тапқан басқарма. «Жаңа дәуір» колхозына осыдан бірер ай ғана бұрын шаһардан келген, жасы кіші, қызметі үлкен Қадыржан атын атамай, ақсақал деп құрметтегенімен, ұлыққа тән үлкендікпен салқын сөйлесетін. Енді бұрынғыдан әлдеқайда кішірейіп, ата деп тұр Мамайдың іші жылып қалды. – Біздің ат... Сіздің Қубас нешінші келеді? Қалада ипподромда ат жарысының әр түрін көп қызықтаған, қазақтың бәйгесін бұрын көрмегенмен, ол туралы көп оқыған Қадыржанның көңіліне мына, жіті жүріспен қырдан асып бара жатқан дала жүйріктері айрықша әсер еткен. Мамайдың ат баптау тәсілін шет жағалап болса да көрген. Қубас туралы ауыл адамдарынан бірталай алып қашты әңгіме де естіген жас басқарманың пайымдауынша, Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» [4].

Қадыржан «Біздің ат... Сіздің Қубас нешінші келеді?» дейді. Осындағы алдымен біздің ат деп барып, кейіннен сіздің ат деуінде кішіпейілдік жатыр. Әйтпегенде сол өзі басқарып отырған елдің аты болғандықтан біздің ат деуінің өзі орынсыз емес еді. Алайда ақсақалдың аңызды тұлға екенін білетін. Мамайға кейіннен де көп жылдар қамқор болып жүреді. Ақсақалдың өнеріне қашан да құрмет көрсетіп жүрді. Ғалымдығы биік азаматтың пысықтығы, жоғарыға норма орындап жағынуы жағынан тәжірибесіз еді. Түрлі жолдармен жоғары жақтың талабын орындауға шорқақ болатын. Ақыры ғылым жолымен Алматыға ауысып кетеді. Осы сәтті жазушы былай суреттейді:

«Бұл кезде осыдан біраз бұрын қазақ жылқысының қазанат тұқымы туралы еңбек қорғаған Қадыржан Алматыға, ғылым мекемесіне ауысып кетті. Басқармасы ғалымдыққа жеткенмен, шаруашылығы оңала қоймаған, қайта, мемлекетке ет тапсыру, астық өткізу саласында артта қалған «Жаңа дәуірге», «Сарқамыстан» Білгір Бекен келді» [2].

Бұл Қадыржанның елден кеткен кезі еді. Жалпы елдегі сақталған ұлттық қасиетті сақтау, бар нәрсені ғылыми жағынан дамытуға бейім, терең қамту оның табиғатында бар еді. Ауылға ең алғаш келген кезінде Мамай ақсақалдың айтқанын екі етпей орындауы, қиын да болса қандай да шешімге бара алатынын байқатады.

«Кейінгі кезде көбейе бастаған, асыл тұқым аталатын, былғары ер-тұрманды, тірсегі тік, бауыры көтеріңкі, жоңы тайқы, өкпесі сығыңқы, тұрқы қысқа, ұзын сирақ өңшең жирен мен күреңдерді төңіректеді. Сыр-сипатын, қасиетін тануға тырысты. Суыққа төзімсіз, ыстыққа шыдамсыз. Басқа өлкеде өсіп-өңген жануарлар. Әйткенмен, күйі келіссе қаншаға шыдар еді...». Елдің көркі болған ұлттық ойындарды жазушы кең, бояуы қанық етіп суреттейді. Бейнебір есте сақтап қалсын дегендей. Бәйгелер ұзаққа шауып кеткенде ұлттық ойындардың басқа түрлері қатар жүріп жататыны белгілі. Жазушы қаламынан осы ерекшелік те тыс қалмаған. Жазушы өзінің көркемдік мақсатының бірі халықтың өз байлығын үзіп жұлып алмай кешенді түрде көрсетуге ұмтылуында деп түсінеміз. Ат үстінен күш сынасып жатқандарды жазушы былай суреттейді:

«Әр ауылдың дәмелі жігіттері, таңдап мінген салпы ерін, қоян жақты, бұқа мойын, бітеу шоқтықты, қақпан бел, жалпақ сауырлы, күлте шаша, қақпақ тұяқ сом аяқты, жал-құйрығы қаба, ұзын, жатаған аттарымен қоса қайысып, шеке тамырлары білеудей болып, үзеңгілері қақ айрылардай табандаса тартысып жатқанда Мамай әлі ерте екенін біле тұра, жүйріктер айдалған жаққа қарайлай берген» [6]. Атбегінің есіл-дерті бәйге жақта, айдалғанына көп болмағанымен сол жаққа қарайлай береді. Ойында бір алаң бар. Көз алдына қызыл ат келе береді. Мамайдың көз алдында сол қызыл ат. Иесі мен шабандоз баланың әр қимылын бағып Мамай бағып жүр десе де болады. Оған мына суретті сөз дәлел бола алады:

«Көз алдына – сәске түске тармасқан көктем күнінің қызуымен еркелене маужыраған, сағымға орана бастаған сары дала емес, манағы тәует бас, кең сағақ, құлан жал, күлте құйрық, серек тұрықты қызыл ат. Оның кеседей төңкерілген, дөп-дөңгелек, тіп-тік құйма тұяғы, қысқа, шымыр топайы, етсіз, қу жіліншігі сіңірлі мая тірсегі, кең сербегі, салқы төсті, қуыс қолтықты арыстан кеудесі... Желбіреген кең танаулы, көтеріңкі жұқа кеңсірікті, қырым етсіз тықыр терілі, сүйекті, ұзыншақ басы... Иесі жүйріктің белі талығады деді ме, шабандоз баланы артына мінгестіріп, қызыл атты қосарға алыпты». Мамай қарттың қызыл атқа шын есі кеткен. Басқармаға да батырып-батырып бағана айтқан. Басқарма да Мамай қарттың әулиелігіне сене бастаған. Өйткені аман келсе деген еді. Енді міне қызыл ат өлім мен өмірдің арасында жатыр.

Иесі бопау жігіттің көңілі бос екен. Не істерін білмейді. Сасқалақ күйде. Мамай бала боп кетті, жоқ іштей шиыршық атып қатуланып алған. Жігітті тығырыққа тіреп қуырып барады. Ес жиғызбау керек. Қалай болғанда да қызыл атты алу керек. Осы сәтте Мамайдың бастырмалата айтқан сөздері оның арқалы атбегі екенін көрсетсе, басқарма жігіттің де танымының жоғары екенін байқаймыз. Ол ең алдымен Мамай қарттың дегбірсіздене жылқыға төніп тұрғанын байқағандығынан білінеді. Енді ол Мамайға қосылып ап жігітке атой салды.

– Жалғыз ұлым бар еді, – деді шофер жігіт. Әнеугүні ғана беске толды. Ашамай ер жасатып едім. Қайтадан кемсендеді. Атты, содан соң ботаны жақсы көреді. Саудаға онша құмартып тұрмаған, әрі жылауық жігіт жүйкесіне тиген басқарма тыпырши бастады. Жығылуға жақындап, әрең тұрған қызыл атқа тағы бір қарады да, кетуге ыңғай білдірді. Мамай да күдер үзген.

– Онда түйе ал! – деді әбден ширыққан басқарма» [6]. Мамай қарттың әбден есі кеткенін мына сөзінен байқаймыз: «- Өлсе, орнына колхоздың малын емес, өзімнің жалғыз биемді берейін, - деді». Жігіттің көбесі сөгіле бастайды. Жалғыз ұлын есіне алады. Оның атты жақсы көретінін, немесе ботаны жақсы көретінін айтып өзінің беріктігін босатып алғанын сездіріп алады. Бірақ саудаға оншама құмартып тұрмаған кейіп танытады. Мамай қарт та, басқарма да күдер үзе бастаған. Дегенмен басқарма ең соңғы сөз сүнгісін жігітке салады. Ол «онда түйе ал» деген сөз еді. Жігіттің осал жерінен ұстайды. Әрі-сәрі болып тұрған жігіт сылқ ете түседі. Қызыл ат қолына түскен соңғы Мамай қарттың қимылына назар аударайық. Бірден атты тексере бастайды. Соның бір сәтін жазушы былай суреттейді:

«Алдымен, тері бұрқыраған суланған бауырға қол салды. Өңі жылып қоя берді. Қабырғасы жабық па деп ойлаған. Онда бармақ елі қазы іріп кетуге тиіс. Қайтсе де мал болмайды. Қаркөбең екен. Тек баптау кезінде арпа-сұлымен көп жемделген тәрізді. Атын қысқа қашықтыққа шабар ұшқырға балаған шопыр жігіт тоқжарау етіп қоспақ болған. Оның үстіне қамау терін шығара білмеген. Ақыры, міне» [3]. Мамай қарт өзінің атбегілік, мал танитын емшілік өнерімен қызыл атқа тез арада «диагноз» қойып алғаннан кейін тез арада шешімтал қимыл әрекеттер жасайды. Осындағы зорыққан атты тұрғызып алуға жасаған әрекеті қандай десенізші. Соның бәрін суреткер атбегідей суреттейді:

«Дорба ішінен жаңа басталған бір жартылық және үлкен, қырлы екі стакан, содан соң қалың қағазбен оралған әжептәуір ет шықты. Арасында бітеу жанбас жүр. Мамай қалтасынан бәкісін алды да, епетеісіз ашып, жұқа үш жапырақ май кесті. Қарысып қалған жағын жазып, аттың ауыздығын сыпырды. Содан соң: «Мох... Мох... Же! Же!!» – деп тұрып, қою сілекей шұбырған езуіне майдың бір жапыраған тықпалады. Ат әуелде тісін қайзап, басып шайқалақтатып, қарсылық білдіргенімен, ақыры, әлде тілі мен таңдайының арасында еріп кетті ме, әлде қауяндап тұрғанда өңешінен жылмай өтті ме, әйтеуір ерекше жемді жеуге мәжбүр болған. Бұдан соңғы екі жапырақ тез жылжыды. Атбегі шал бөгелмей, жерге қайта еңкейген. Бірақ ет пен майға қол созған жоқ. Басы жаңа бүршіктенген боз жусанды қолын толтыра, бытырлата жұлды. Алақанының арасына салып, көгін шығара езгіледі. Содан соң аттың тұмсығына тосқан. Басын баурына тыға жағын ашырмай ұстап, қайта-қайта иіскеткен. Ал, енді көрейік, – деген содан соң. Екі жігіт бірдей шірене итерген қызыл ат аяғын кібіртіктей басып, екі-үш аттады. Басы айналғандай, немесе сәл-пәл тыныстағысы келгендей, тартына бөгеліп аз тұрды, да мойыны салбыраған, құйрығы жансыз шұбатылған қалпы ілби аяндап жүре берді».

Мамай қарт шын мағынасында аса сыншы атбегі болатын. Біз Мамай қарт Мағауия ақсақалдың прототипі деп болжам айтамыз. Көпті көрген ұлттық мінездің қасиеті бойына дарыған ел ағасы болғанын Шығыс өңірі жақсы біледі. Жазушы оны бағалағанда «Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» дейді. Атбегіге бұдан қадірлі теңеу жоқ. Сондықтан жазушының Мамай ақсақал көзімен бағаланған сәйгүліктердің кескін келбетіне тоқталмау шығарманы танымау деп түсінеміз. Әр атқа баға беру арқылы жазушы өзінің этнотанымының тереңдігін мейлінше танытқан. Поэзияда Абай мен Ілияс ақын болса, прозада Мұхтар Мағауин деп айта аламыз. Хикаятта «күзгі мерекеге ауданның бетке шығар, дәмелі аттары түгел жиналды» деп келіп әрқайсысына тоқталады. Осында Шимойын, Қасқырқұлақ, Шаңтимес, Ақтабан, Кертөбел тағы басқа жалынан жел ескен әр бәйгеге өз қасиетіне қарай

баға беріледі. Біз Мамай қарттың осы аттарға қарап, сыншылық айтқан жерін шығарманың ең биік шыңы деп танымыз.

Қорытынды.

Мұхтар Мағауинді ұлттық танымның энциклопедиясы десек те болады. Жазушының «Жүйрік» хикаяты ұлттық танымның, ұлттық рухтың мәйегі болып келесі ғасырларға еркін енетініне сенімдіміз. Ендеше, рухы жағынан Мұхтар Мағауин шығармаларының кейіпкерлері ұлтына еңбек етуді, рухани сатылмауды көздеді. Ол оның шығармаларындағы басты кейіпкерлерінің характерлерінен көрініс тауып отырады. М. Мағауиннің хикаяттарында ұлттық мінез бен танымның терең көріністері айқын көрінеді. Жазушы өз шығармаларында қазақ халқының рухани әлемін, оның дәстүрлері мен дүниетанымын шебер бейнелей отырып, әрбір кейіпкер арқылы ұлттық психологияның түрлі қырларын ашады. Мағауиннің хикаяттарындағы кейіпкерлердің өмірі мен әрекеттері тек жеке тұлғаның емес, тұтас қоғамның, оның тарихи жолы мен әлеуметтік жағдайының көрінісі. Мағауиннің шығармашылығында ұлттық мінез бен таным арасындағы байланыс ерекше орын алады. Ұлттық таным – бұл халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру дағдысы мен дүниетанымдық жүйесі, ол жазушының шығармаларында түрлі жағдайларда көрініс табады. Ал ұлттық мінез – бұл халықтың әрбір мүшесіне тән қасиет, оның әрекеттерін, шешімдерін, көзқарасын қалыптастыратын құндылықтар мен моральдық принциптер жүйесі. Мағауиннің хикаяттарында осы екі ұғым тығыз байланысты әрі бір-бірін толықтыра отырып, оқырманға терең ой салады.

Мұхтар Мағауиннің шығармаларындағы ұлттық мінез бен танымның ерекшеліктері, кейіпкерлердің әрекеттері мен моральдық таңдаулары, сондай-ақ қазақ қоғамының тарихи кезеңдеріндегі әлеуметтік жағдайлар мен рухани құндылықтар хикаяттарға жаңа мазмұн беріп, оны қазақ әдебиетінің аса маңызды бөліктерінің бірі етеді. Жазушының туындылары арқылы ұлттық болмыс, тарих пен дәстүр тек өнер арқылы ғана емес, адамгершілік тұрғысынан да қайта қаралып, бағаланады. Осылайша, М. Мағауиннің хикаяттарындағы ұлттық мінез бен таным мәселелері қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды зерттеу нысаны.

Әдебиеттер

1. Бекниязов Т. Ұлттық характер. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құраст.: З.Ахметов. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.
2. Қоңыратбай Т. Қазақ эпосының этникалық сипаты. Автореферат. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 50 б.
3. Мағауин М. Шығармалар жинағы. 1960-2002 ж. – Алматы: Қағанат, I т – 2002. – 549 б.
4. Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлерінен (Бүркіт, қасқыр, ит және аң-құс терілеріне қатысты салт-дәстүр, сенім-наным, әдет-ғұрып, жосын-жоралар, ырымдар). – Өлгий, 2004. – 100 б.
5. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 240 p.
6. Нысанбаев Ә. Әуезов Мұхтар Омарханұлы. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия.– Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 720 б.
7. Ковалев. В.О. стилие художественной прозы Л.Н. Толстого. Москва: Издательство Московского университета, 1960. – 63 с.
8. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.
9. Токсамбаева А. М. Мағауиннің «Бір атаның балалары... Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы, 2014. – №4 (50).
10. Edward Said. Culture and Identity. – New York: Vintage Books, 2000. – 256 p.

References

1. Bekniyazov T. Ұлттық характер. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [National Character. Literary Studies. Dictionary of Terms] / Kurast.: Z. Akhmetov. – Semey-Novosibirsk: Taler-Press, 2006. – 398 p. (in Kazakh)
2. Konyratbai T. Kazak eposynyn etnikalyk sipaty [Ethnic Character of Kazakh Epic]: avtoreferat. – Almaty: Ana tili, 2002. – 50 p. (in Kazakh)

3. Magauin M. Shygarmalar zhinyagy 1960-2002 zh. [Collected Works 1960-2002]. – Almaty: Kaganat, 2002. – Vol. I. – 549 p. (in Kazakh)
4. Kamalashuly B. Kazak halkynyn salt-dasturlerinen (Burkit, kasqyr, it zhane an-kus terilerine katysty salt-dastur, senim-nanym, adet-guryp, zosyn-zhoralar, yrymdar) [From the Traditions of the Kazakh People (Traditions, Beliefs, Customs, Rituals and Superstitions Related to Eagle, Wolf, Dog and Animal-Bird Skins)]. – Ulgii, 2004. – 100 p. (in Kazakh)
5. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 240 p.
6. Nysanbaev A. Auezov Mukhtar Omarhanuly. «Kazakhstan». Ul'tytk entsiklopediya [Mukhtar Auezov. «Kazakhstan». National Encyclopedia] // Kazakh entsiklopediiasy. – Almaty, 1999. – 720 p. (in Kazakh)
7. Kovalev V. O stile khudozhestvennoi prozy L.N. Tolstogo [On the Style of Literary Prose of L.N. Tolstoy]. – Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1960. – 63 p. (in Russian)
8. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.
9. Toksambaeva A.M. M. Magauinnin «Bir atanyn balalary...» [M. Magauin's «Children of One Father...»] // Abai atyndagy KUPU khabarshysy. Seriya «Filologiya gylymdary». – 2014. – № 4(50). (in Kazakh)
10. Said E. Culture and Identity. – New York: Vintage Books, 2000. – 256 p.

А.О. Токсамбаева

Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0002- 8744-2615
e-mail: aiman-63@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И ВОСПРИЯТИЕ В РАССКАЗАХ М. МАГАУИНА

Аннотация. В статье описываются основные герои рассказа Магауина, их национальные черты и восприятие. Основным мотивом произведений является изображение мудрости и жизненного уклада казахского народа, а также мастерство писателя, который умеет передать гармонию с людьми этого народа. В статье рассматривается, в каких аспектах проявляются национальный характер и восприятие. В целом, в статье утверждается, что в литературоведении существует понятие исторической основы художественного произведения, и это не просто восприятие истории в ее первоначальном виде, а возрождение хороших качеств, сохранившихся в народной памяти, что подтверждается примерами. Также говорится о том, как писатель смог поднять типичные действия руководителей казахских деревень в советский период до уровня художественных деталей. В статье не затрагивается вопрос социалистического реализма о том, что является положительным образом, а что отрицательным, а раскрывается художественный образ в процессе развития событий. М. Магауина и анализируется, как писатель изобразил национальную идентичность и культуру. Кроме того, речь пойдет о характере и особенностях духовного мира казахского народа через образ мышления, поступки и принятые решения героев произведений.

Писатель передает дух алашских деятелей через образы героев, указывая на то, как они начинают терять национальный характер и восприятие. Статья предназначена для исследователей и литературоведов.

Ключевые слова: национальный характер, приключения, герой, национальный дух, художественный характер.

А.О. Toxambayeva

Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Street
ORCID: 0000-0002- 8744-2615
e-mail: aiman-63@mail.ru

**NATIONAL CHARACTER AND PERCEPTION IN THE SHORT
STORIES OF M. MAGAUIN**

Abstract. The article describes the national traits and perceptions of the main characters in Mağauin's short stories. The core of the works reflects the wisdom and lifestyle of the Kazakh people, with the writer's skill in harmonizing the stories with the people of that nation. The article concludes with a discussion on how national character and perception are reflected in various issues. It argues that in literary studies, the concept of the historical foundation of a literary work doesn't mean taking historical events at face value, but rather revitalizing the good qualities stored in a nation's memory. Examples are provided to prove this point. The writer is said to elevate the typical actions of leaders from Kazakh villages during the Soviet era into an artistic detail. The article also emphasizes that the writer doesn't dwell on the 'positive' or 'negative' character types common in Socialist realism, instead unveiling artistic images through the development of the narrative. The writer brings forth the spirit of the Alash leaders, portraying them through characters, and shows how they start to lose their national character, perception, and moral compass. The article is intended for researchers and literary scholars.

Keywords: national character, adventure, character, national spirit, artistic character.

Автор туралы мәлімет

Токсамбаева Айман Омархановна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Сведения об авторе

Токсамбаева Айман Омархановна – кандидат филологических наук, профессор, Кафедра казахской филологии и журналистики Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Information about author

Aiman Toxambayeva – candidate of philological sciences, professor, Department of kazakh philology and journalism, Shakarim university of Semey, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Редакцияға енуі 11.02.2025

Өңдеуден кейін түсуі 15.03.2025

Жариялауға қабылданды 27.03.2025